

ЛЮБОВ І ВЛАДА У ПОЕМІ В.СОСЮРИ "МАЗЕПА"

Поетична творчість Володимира Сосюри - явище складне й неоднозначне, і через доволі осяжний та різноманітний доробок поета, і внаслідок суперечливості самої творчої натури митця. Водночас його художній світ виглядає досить цілісним і прозорим - це світ "одного з найщиріших ліриків ХХ ст." [3, с. 5], для котрого "переживання подій було завжди органічнішим за їх осмислення" [3, с. 35]. Окрім того, художній світ В.Сосюри відзначається певною світоглядною двоплановістю, часто внутрішньою суперечливістю раціональної позиції та інтуїтивного переживання (згадаймо, наприклад, його відомий вірш "Два Володьки").

Писана й переписувана протягом 30 років, поема "Мазепа", на нашу думку, якнайкраще цю специфічну суперечливість ліричного стилю В.Сосюри засвідчує. Перше враження від прочитання поеми досить влучно схарактеризував ще 1959 р. акад. О.І.Білецький, зазначивши, що "сексуальне життя Мазепи зображено багато конкретніше, ніж його "любов до України!" [4, с. 518]. Сучасний дослідник В.Моренець пояснює цю особливість основною морально-філософською ідеєю, якою загалом перейнята вся творчість В.Сосюри і в основі якої лежить "апологетизація життя як такого в усіх його багатоліких виявах. І тому рівновартісними тут є любов до жінки й до краю, замилування природою й людським трудом: це різні вияви одухотвореності..." [2, с. 143]. Спробуємо розглянути це питання докладніше.

За логікою твору, Мазепа самостверджується послідовно у двох іпостасях: як юний герой-коханець (такий собі український Дон-Жуан) і як досвідчений герой-політичний лідер. Відповідно до цих іпостасей можемо вирізнити дві типові портретні характеристики Мазепи: ніжного вродливого юнака в першому випадку (*вузькі долоні, чорні кучері, бархат вій, голос ніжний*) та видатного гетьмана - в другому (*гігант, велет, богатир, очі як штики*). Показово, що об'єднуються ці образи двома важливими деталями: *владні очі* та *владна рука*. І у стосунках з жінками, і у виборі свого життєвого шляху Мазепу як справжнього героя (в інтерпретації автора) захоплює й вабить лише те, що "дається з бою" [4, с. 119]. Тому жінок він не стільки кохає, скільки підкорює, перетворює на своїх рабинь, які не просто не можуть встояти перед чарами Мазепи, а й залишаються вірними йому назавжди:

На бархат вій, на владні очі
Вже не одна молилась панна,
Зорею тихою цвіла,
І перед гордою красою,
Непереможною такою,
Встоять ні одна не могла
І потім вічно пам'ятала. [4, с. 88]

Здобувши чергову перемогу, він втрачає будь-який інтерес до коханки і шукає нового захоплення. Однак жодна з них не тримає на героя зла, не з'ясовує стосунків, а тихо йде, наприклад, до монастиря молитися за нього чи й просто зникає з поля зору оповідача. При цьому стосунки Мазепи з жінками носять дещо садистичний характер - він завдає жінкам більше страждань, ніж насолоди, призводить їх до загибелі (наприклад, Терезію, Оксану, Кочубеїху і, врешті-решт, Мотрю), і навіть самий розпал почуттів коханців супроводжується "сльозами радості" зваблюваної дівчини:

Та ніч без місяця була,
Коли уся в сльозах Івану
Вінок свій Юзя віддала... [4, с. 99]

Відповідно до владної (садистичної) позиції Мазепи, практично всі його коханки характеризуються через мазохістичну модель - вони тихі, ніжні, покірливі, і їхню поведінку можна означити як "моральний мазохізм", що часто "знаходить свій вияв у вигляді відданості, любові, самозречення, або як покірливе примирення з законами природи, долею, іншими силами, трансцендентними людині". [5, с. 588] Садо-мазохістичний тип стосунків Мазепи з жінками увиразнюється, зокрема, через метафору рани, що, вочевидь, символізує страждання і біль: "Я ніби рана." [4, с. 118] - говорить Юзя, і ще:

Там тіні дві в одну злилися,

Подібні губи їх до ран. [4, с. 103]

Такий тип стосунків через оволодіння/ підкорення (насолоду/ страждання) визначає будь-які форми "владних відносин" [6] і реалізується в поемі В.Сосюри на всіх семантичних рівнях. При цьому нав'язлива потреба героя у владарюванні виявляє його власну підкореність іншій авторитарній силі. Так, Мазепа, будучи пажем короля, компенсує своє підлегле становище спочатку через сексуальну "звитягу", а потім, будучи фактично підданим російського царя, за допомогою політичної влади над своєю країною. Показово, що сам період гетьманування Мазепи подається в поемі лише крізь призму його конфлікту з Петром I, більш сильним володарем, владі якого Мазепа мусить коритися, тому жорстокість гетьмана по відношенню до власних підданих (Кочубей, його дружина, Іскра) так само може тлумачитись через компенсаторну функцію.

Щодо патріотизму героя по відношенню до України, то, попри очевидне підкреслення В.Сосюрою цієї позитивної риси гетьмана (саме любов'ю до України автор і виправдовує всі вчинки Мазепи), за уважного прочитання поеми виявляємо характерну спорідненість почуттів Мазепи до України й до коханих жінок. Так, зустрічаємо у творі спільні порівняння жінки, в яку закоханий герой, та України, наприклад, із зорею:

Для мене ви - зоря світання

І в світі кращої нема! [4, с. 120] - звертається Мазепа до Терезії

І Україна - край мій милий,

Що як зоря мені сія. [4, с. 109]

Образ України, як і жінки, постає у "мазохістичному" варіанті стражденної, нещасної, сплюндрованої землі, яка чекає на свого рятівника. Цікаво, що Україна, за якою Мазепа весь час сумує (і снить нею - порівняймо цей настрій героя з любовною жагою до ще не завойованої коханої жінки), характеризується через ту саму метафору рани:

Я так люблю твої дороги,

Моя Україно сумна!

Ти на груді мойй як рана. [4, с. 113]

Отже, мотив любові-страждання, образи сліз і рани виявляються визначальними у сприйнятті Мазепою і коханої жінки, і коханої України як "об'єктів бажання" (звісно, в інтерпретації В.Сосюри). Більше того, в самому творі ми зустрічаємо пряме порівняння-протиставлення любові героя до жінок і до своєї країни:

В його душі, нічим не скутій,

Жіночі образи забуті

Живуть як відгомін, як тінь,

І тільки про Вкраїну мрія

Над ними вічно пламеніє,

Во ім'я вічних поколінь. [4, с. 119]

Як бачимо, протиставлення образів жінок та України ґрунтується лише на твердженні, що Україна одна, а жінок багато. Окрім того, Україна асоціюється у В.Сосюри з матір'ю, а не з коханкою (відповідно, коханок може бути багато, а матір завжди одна) - що дає нам можливість говорити також про чітко виражений в образі Мазепи комплекс Едіпа. Вірогідно, саме тому любов до України, як і любов до жінок, проявляється у Мазепи через владарювання:

Люби ж, мій синку, свій народ,

Веди його і йди за ним. [4, с. 115] - напучує мати сина

Ця материнська настанова вести народ і йти за ним нагадує, з одного боку, модель поведінки "тоталітарної людини" Фуко, яка зрікається себе на користь "анонімної спільноти" [6, с. 34], що для В.Сосюри як радянського громадянина є цілком адекватною формою патріотизму, а з іншого - увиразнює взаємну залежність володаря та підданого, коли володар обов'язково потребує когось слабшого (у даному випадку "нешасного" народу) для утвердження своєї влади чи не більше, ніж сам об'єкт цього володарювання, тобто народ. І цю взаємну залежність дійсно часто розуміють як любов, що проявляється у посиленій турботі й піклуванні владного суб'єкта про тих, хто його оточує [5, с. 179]. У поемі В.Сосюри ця турбота увиразнюється через мотив месіанства:

Де взять тобі своїх месій,

Коли і я такий, як всі? [4, с. 117]

Ця репліка Мазепи, адресована народу, в основі своїй містить переконання героя в тому, що якщо вже він не зможе вивести свою країну на кращий шлях, то ніхто інший не подужає цього зробити. Тому влада над країною цілком закономірно переходить до Мазепи:

І Самойлович сумнобровий
Відав Мазепі булаву,
І той узяв її з любов'ю. [4, с. 135]

Зауважимо, що навіть сам процес передачі влади характеризується В.Сосюрою через агресивний чин - Самойлович не передає, а віддає булаву, а Мазепа, у свою чергу, не приймає її, а бере, причому "з любов'ю" (знов-таки, як жінку).

Ту ж саму паралель жінка/країна можемо спостерегти й у конфлікті героя-коханця з законним (або потенційним, як, наприклад, Броніслав) чоловіком звабленої жінки та героя-гетьмана з російським царем (або шотландським королем), який претендує на володіння країною.

Звичайно, не за наші очі
Нам буде Карл допомагати.
Загарбати він Україну хоче -
І це нам треба добре знати.
Далеко Швеція. Ми потім
Її розіб'ємо ярмо. [4, с. 155]

У наведеному фрагменті чітко видно модель поведінки Мазепи - спочатку скористатись чужою силою, а потім знищити її: у стосунках із жінками йдеться про оволодіння "власністю" іншого чоловіка (Юзя - кохана Броніслава, Терезія заміжня, Оксана - жінка кримського хана), у політиці - це використання підтримки спочатку Петра I, а потім Карла XII з подальшою зрадою їхніх інтересів.

Третій рівень розгортання цієї паралелі проявляється у фіналі поеми - Мазепа терпить поразку і як коханець (помста чоловіка Терезії, стосунки з власною дочкою, інцест - помста суспільства), і як політик (помста Петра, перемога Палія тощо). І в цьому контексті не може не привертати увагу те, що В.Сосюра характеризує перебування Мазепи в Молдавії, після втечі, як чергове любовне захоплення:

Мазепа сивий. Тільки брови
Все ті ж у нього, як колись.
Тепер він молиться Молдові,
Як Україні він моливсь. [4, с. 173]

Тут можемо простежити цікаву паралель. Після втечі Мазепи з Оксаною від кримського хана і загибелі Оксани внаслідок цієї втечі герой певний час сумує за дівчиною, але досить швидко захоплюється новим почуттям - до Кочубеїхи. Як бачимо, змушений тікати з України, Мазепа так само невдовзі звертається з молитвою до нової "рідної чужини", яка дала йому прихисток, бо ж "Прийма Молдавія молитву, А Україна не прийма." [4, с. 173]

Отже, як раніше жінкам любов Мазепи завжди приносила страждання й загибель, бо він зраджував їх, тепер від його любові, що завершилась зрадою, потерпає Україна. При цьому сам Мазепа постає не зрадником, а зрадженим героєм-мучеником ("герою нещасливий мій" - називає його автор), оскільки "За суверенність України Боровся він і в цім був прав." [4, с. 176] У поемі взагалі спостерігається досить неоднозначне тлумачення зради як такої. Мазепа, який зваблює й залишає (фактично зраджує) жінок, не засуджується взагалі, його вчинки автор пояснює просто натурою, вдачею, адже "Чужі героям почуття Людини тихої, малої." [4, с. 119] Тоді як образ зрадженого Мазепи викликає глибоке співчуття, зворушення стражданнями героя, навіть подекуди обурення несправедливістю долі ("За жінку пана постраждав Юнак і мчить безмежним степом" [4, с. 123]).

Цікаво, що сльози як характеристика стану самого Мазепи, незважаючи на його чутливість, з'являються в творі лише двічі: коли він порушує суспільні моральні принципи, закохуючись у власну дочку, і не може цьому зарадити ("Твоїх батьків я ублагаю Вогнем моїх пекучих сліз". [4, с. 143]) та коли програє бій під Полтавою і мусить тікати (тоді в нього з'являються "криваві сльози" [4, с. 175]). Тобто в обох випадках йдеться про ситуацію глобальної поразки, але сльози мужнього героя мають увиразнити всю глибину його страждань, а не каяття за скоєне.

Що ж до зради Мазепи по відношенню до України, то вона виправдовується високими намірами, бо ж "були його інтриги Для щастя рідної землі" [4, с. 176]. Натомість у зраді В.Сосюра

звинувачує попів та істориків, які "слинили Петрову длань" [4, с. 176] і за наказом царя проклали свого гетьмана як зрадника від імені народу. Таким чином з самого Мазепи практично знімається відповідальність за спровоковану ним ситуацію - в усьому винні вороги України та продажні українські пани й попи.

Важливо підкреслити, що в характері Мазепи, змального В.Сосюрою, взагалі відсутня така риса, як почуття відповідальності за свої вчинки. І після розриву з черговою коханкою, і після зваблення власної дочки, і після поразки у війні з Петром I Мазепа не відчувається винним і, фактично, навіть не думає про наслідки своїх дій. Навіть після поразки і втечі (ще один показовий нюанс), осмислюючи те, що трапилось, Мазепа дорікає народу, який "Собі на горі й безголів'я" [4, с. 168] не зрозумів свого гетьмана. Така поведінка характеризує героя як незрілу, невпевнену в собі особу, яка не може (або не хоче) дорослішати, а отже не здатна зайняти місце "батька" (і епізод з інцестом це якнайкраще ілюструє) та захистити матір (Україну). Більше того, ще тільки плануючи їхати в Україну виконувати своє призначення, Мазепа не говорить про захист і порятунок країни, а хоче лише "віддячить москалю і ляху" [4, с. 117], помститися за кривду, знищити ворогів, на кістках яких після цього сама собою "знов зацвіте Вкраїна-мати!" [4, с. 112].

Уявлення Мазепи про майбутнє України не конкретизується - це швидше якась абстрактна романтична мрія про прийдешній рай, найбільш ефективним шляхом утілення якого є молитва, а не активна дія. Тому і його повернення до України є не результатом свідомо поставленої й реалізованої мети, а ланцюгом доленосних випадковостей, що має засвідчити обраність Мазепи, його призначення стати гетьманом ("Будь смолоскипом днів нових!" [4, с. 115]). Цю ж ідею месіанства підтверджують пророчі сні та марення героя. Але пророкування майбутньої долі Мазепи містить також і виразну рокованість на страждання і смерть:

Стань на чолі, здійми повстання,
Нехай чека тебе за теє
Страшна дорога Моїсея,
Доноси, зрада і вигнання...
Та доля страдників така. [4, с. 114]

Тому, не зважаючи на свою обраність, Мазепа не досягає успіху і стає вигнанцем.

Оскільки ж у поемі стосунки Мазепи з жінками чітко екстраполюються на його стосунки з Україною, можемо говорити про рокованість героя не лише на фатальну політичну поразку, а й на фатальне кохання, як про явища одного рівня. Тим більше, що в творі пророчому сну про материнське благословення на гетьманство і поразку передує пророчий сон про Мотрю [4, с. 96] - останнє трагічне кохання Мазепи до своєї дочки.

Обидва вчинки гетьмана - інцест із дочкою та втягування України у чергову війну - продиктовані палкою пристрастю:

Я помилявся од любові,
Що, як пожар, в моїх очах. [4, с. 173]

Тобто, пояснення поразки Мазепи В.Сосюра вбачає якраз у тій його особливості, яка завжди забезпечувала йому успіх, - у пристрасті. Адже якраз така поведінка героя принципово суперечила материнській настанові бути спокійним, цілеспрямованим і виваженим у своїх рішеннях:

Хай пада все, палає небо,
А ти іди спокійним кроком
До точки, що намітив оком. [4, с. 113]

Така модель поведінки характерна для дорослої, сформованої, цілісної особистості, яка знає, що, як і для чого треба робити. А образ Мазепи, змальований у творі, незважаючи на "владний погляд", таких характеристик не містить. Тим більше, що власне період плідного гетьманування, який супроводжувався активною культурною діяльністю Мазепи (будівництво шкіл, церков тощо) згаданий у творі лише побіжно - трьома рядками. А основна увага автора зосереджена на юності героя-Дон Жуана та поразці вже старого гетьмана-зрадника. Внаслідок такого позиціонування Мазепа постає яскравим спонтанним відчайдушним героєм, який керується емоціями, не думає про наслідки своїх вчинків, не здатний аналізувати свою поведінку, але палко любить свою "нешасну Україну" і весь час за неї молиться.

Відтак, за логікою поеми, Мазепа занастив себе і завдав додаткових страждань Україні через любов до неї, оскільки саме любов як сильна спонтанна емоція заважала українському гетьману приймати раціональні виважені рішення, необхідні для успішного владарювання. Отже,

країну (як і жінку) можна або любити, або володіти нею, і об'єднувати ці два типи стосунків не бажано.

Висновок досить парадоксальний. Але в контексті радянського політичного режиму ця ідея, вочевидь, набуває переконливого звучання. Питання ж про те, наскільки вона актуальна для сучасної культурної та політичної ситуації в Україні, поки що залишимо відкритим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. - К.: Наукова думка, 2001. - 340 с.
2. Історія української літератури ХХ ст.: У 2 кн. Кн. 1: Перша половина ХХ ст. - К.: Либідь, 1998. - 464 с.
3. Моренець В. Вступна стаття // Сосюра В. Вибрані твори: В 2 т. - К.: Наукова думка, 2000. - Т. 1. - 648 с.
4. Сосюра В. Вибрані твори: В 2 т. - К.: Наукова думка, 2000. - Т. 2. - 552 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. - Мн.: ООО "Попурри", 1998. - 672 с.
6. Фуко М. Наглядати та карати. Народження в'язниці. - К.: Основи, 1998.

Світлана ЛУЦАК

© 2008

АНТРОПОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ РОСТИСЛАВА ЄНДИКА: ДОМІНАНТИ СИНТЕТИЧНОЇ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО «БУТТЯ В СЛОВІ»

Студія уродження Західної України Р.Єндика «Вступ до расової будови України. Основні питання з загальної і суспільної антропології та еugenіки України», опублікована Науковим Товариством ім. Т.Шевченка в Мюнхені 1949 року як перше видання в серії «Бібліотека Українознавства», була несправедливо зігнорована науковою культурознавчою громадою. Досі не зафіксовано жодної спроби ввести її в контекст філософських антропологічних шукань. Стан такого забуття, звичайно, легко пояснити двома факторами: материкових антропологів стримувала радянська антиукраїнська пропаганда, німецьких - не цікавили проблеми української ментальності.

Однак, окрім названих ідеологічних причин, існують, очевидно, і глибші передумови. Будучи одночасно професійним антропологом та письменником-аматором, Р.Єндик поєднує в цьому дослідженні методики природничих і гуманітарних наук. Доцільність такої синтези він пояснює потребою людини ХХ століття подолати «свою невизначеність», відкидаючи догматизм та ірраціональність класичної метафізики [2, 15]. Зрештою, у студіюванні та рефлексії домінантного расового компонента Р.Єндик вбачає головне завдання своєї доби [2, 386]. Лише закріплення расових ознак, стверджує науковець, приведе до «розуміння внутрішніх чинників» [2, 7] та становлення «повноварті національної спільноти» [2, 431]. Глобальність такого завдання воістину вражає. І все ж зреалізувати це інтуїтивне прозріння не зміг ні сам Р.Єндик, ні його наступники, бо ж надто вузькоспеціалізованою була тодішня наука. Та й глибоко вкоренився в людській підсвідомості страх щодо актуалізації расових «первнів» - унаслідок перекручення і вульгаризації нацистами вчення Ф.Ніцше про расу надлюдей.

Сучасна наука на тлі політичних інтеграційних процесів все більше усвідомлює необхідність міждисциплінарних студій. Формулюючи теоретико-методологічні засади антропологічних досліджень культури, польські науковці наголошують на «залученні інших людинознавчих дисциплін» [14, 7], на вивченні культури етнічної групи як елемента всезагальної свідомості людства [14, 8], а також на «стратегії вибудовування пізнання через слово» [18, 9].

Органічна і найбільш дієздатна для антропологічних студій «гіпотеза цілості» [18, 8] у новітньому постструктуралістському просторі модифікується в побудову дослідником випереджувальної теоретичної конструкції як адекватної форми для осмислення культурного явища. Відтворення в такий спосіб авторського «бачення світу», за словами В.Подороги, - основа техніки антропологічного аналізу [11, 15]. Як би голосно і парадоксально не звучало наступне припущення, все ж скажемо, що інтенції зазначеної вище новітньої методики тією чи іншою мірою окреслені в аналізованій праці Р.Єндика. Адже, характеризуючи феномен духовного життя,